

УДК 352.82

**Ховрак І.В.**  
кандидат економічних наук, доцент,  
доцент кафедри фінансів і кредиту  
Кременчуцького національного університету  
імені Михайла Остроградського

## ДІАЛЕКТИКА СПРИЙНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У РІЗНІ ІСТОРИЧНІ ЕПОХИ

### PERCEPTION DIALECTICS OF SOCIAL RESPONSIBILITY IN DIFFERENT ERAS

#### АНОТАЦІЯ

У статті систематизовано основні підходи щодо сприйняття сутності категорії «соціальна відповідальність» у різні історичні епохи. Наведено витoki розуміння соціальної відповідальності у працях філософів Стародавнього світу. Обґрунтовано перехід від соціально-політичного та правового трактування до релігійного. Представлено особливості сприйняття соціальної відповідальності в період Нового часу. Особливу увагу приділено кардинальним змінам, що відбувались протягом XX – початку XXI ст.

**Ключові слова:** соціальна відповідальність, теоретичний базис концепції, історико-філософська ретроспектива.

#### АННОТАЦИЯ

В статье систематизированы основные подходы к восприятию сущности категории «социальная ответственность» в разные исторические эпохи. Приведены истоки понимания социальной ответственности в трудах философов Древнего мира. Обоснован переход от социально-политической и правовой трактовки к религиозной. Представлены особенности восприятия социальной ответственности в период Нового времени. Особое внимание уделено кардинальным изменениям, которые происходили на протяжении XX – начала XXI в.

**Ключевые слова:** социальная ответственность, теоретический базис концепции, историко-философская ретроспектива.

#### ANNOTATION

The author systematized the main approaches to the perception of the essence of the category «social responsibility» in different historical periods. The origins of understanding the social responsibility in ancient philosophers' works were presented. The transition from the socio-political and legal interpretation to the religious was substantiated. Features of perception of social responsibility during the New time period were presented. Particular attention was paid to the fundamental changes that occurred during the XX-th century and the beginning of the XXI-th.

**Keywords:** social responsibility, theoretical basis of the concept, historical and philosophical retrospective.

**Постановка проблеми.** Економічний розвиток суспільства переконливо свідчить про важливість реалізації концепції соціальної відповідальності: держави, бізнес-середовища та кожного громадянина. Уважається, що дана концепція створює стимули для інноваційного розвитку, державного протекціонізму, формування і реалізації стратегічної державної політики, розбудови та модернізації держави, інтеграції в цивілізований світ, покращання політичних та фінансових взаємин із іншими країнами. Саме тому за наявності деградаційних, безвідповідальних процесів у суспільстві, особливо в період корінних, якісних змін, значно актуалізуються теоретичні та практичні аспекти щодо визначення місця й значення

соціальної відповідальності в системі цінностей. Однак на разі не відчувається відповідальності особистості за процеси життєзабезпечення, а також за відтворення безвідповідальних відносин у суспільстві. Тому вважаємо, що розбудова громадянського суспільства в Україні можлива лише за умови посилення соціальної відповідальності.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Установлення сутності та ролі відповідальності у соціумі знаходиться у центрі уваги вчених різних галузей знань (від філософських та політологічних до економічних та соціологічних). Проблема соціальної відповідальності знайшла своє відображення у наукових працях ще за часів стародавніх цивілізацій, поступово розкриваючись у філософському, етичному, юридичному, екологічному, освітньому та соціальному аспектах. Відповідно, зазначена проблема має комплексний, міжгалузевий, суперечливий та складний характер. Це підтверджує і дослідження Г. Йонаса, експерта The Hastings Center [1, с. 50–58], в яких обґрунтовується неоднозначний вплив науково-технічного прогресу на розвиток сучасної цивілізації. З одного боку, науково-технічні досягнення підвищують якість життя, проте, з іншого боку, поглиблюються глобальні кризи людства, тому вчений доводить необхідність зміни системи цінностей, а також її етичних норм. При цьому Г. Йонас виділяє «вертикальну» (відповідальність сильних за слабких) та «горизонтальну» відповідальність (відповідальність групи особистостей за досягнення спільної мети).

**Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.** Варто додати, що сучасні закордонні та вітчизняні вчені наводять ґрунтовні дослідження щодо сутності, проявів та напрямів підвищення соціальної відповідальності в різноманітних сферах людського буття. Однак для здійснення подальших досліджень у сфері соціальної відповідальності доцільно створити цілісне уявлення про поетапний розвиток концепції соціальної відповідальності у різні історичні епохи.

**Мета статті** полягає у систематизації основних підходів щодо сприйняття сутності категорії «соціальна відповідальність» у різні історичні епохи.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Соціальна відповідальність пронизує всі сфери життєдіяльності суспільства, а також є складним поняттям, яке у різні історичні епохи сприймалась по-різному. Виразники економічної думки Стародавнього світу оперували поняттями моральності та відповідальності (табл. 1). Так, значення відповідальності розкрито у етико-соціальних та політичних працях Конфуція. Крім того, обґрунтована Конфуцієм етико-соціальна орієнтація з часом перетворилась на основний постулат конфуціанства, а також корелюється із етико-нормативними положеннями Біблії, Корану, ведичних гімнів та цілого ряду священних текстів інших релігій. Згодом німецький філософ І. Кант розвине даний постулат до рівня «золотого правила моральності» [7, с. 31].

Філософи Стародавньої Греції започаткували розробку ідеї ідеальної держави, ідеального громадянина, соціальної справедливості та доброчесності. Відповідно, проблема відповідальності досліджувалась у різних аспектах: громадянина перед державою, держави перед громадянином та особистої відповідальності за вчинки. Так, наприклад, софісти вважали за необхідне визначення меж відповідальності та провини доско-

налої особи. Відповідальність співвідносилась із сутнісними вимірами людського буття, а також трактувалась як прояв доброчинності. Утім, відповідальність індивіда в часи античності не була обмежена соціально-політичними чинниками. Моральність та відповідальність людини поступово відокремлювались від громадянського та політичного життя, що поглиблювало розуміння відповідальності людини перед суспільством і перед власною совістю.

У період Середньовіччя значення та джерела відповідальності переосмислюються, відбувається перехід від соціально-політичного та правового її трактування до релігійного розуміння (табл. 2). Ідея відповідальності обґрунтовувалась гріховністю людини від народження, відповідно до Нового Заповіту. У цілому усвідомлення наслідків діяльності або бездіяльності є ознакою відповідального громадянина, здатного передбачати події та бути далекоглядним.

Посилення ідеї персональної відповідальності відбувається в період Нового часу, що пов'язане зі зміщенням проблеми відповідальності з морально-етичної площини в соціальну, де суб'єкт відносин має бути відповідальним перед суспільством загалом (табл. 3). Однак філософи та економісти підходили неодно-

Таблиця 1

## Обґрунтування відповідальності у період Стародавнього світу

Автор	Розуміння відповідальності
Конфуцій	- не потрібно робити людям того, чого не бажаєш собі; - основою розвитку суспільства є морально-етичний гуманізм, справедливість, добропорядність та високоморальна поведінка; - ключова ідея – поняття гуманності «жень», що виступає джерелом моральних якостей людей, принципом культурної взаємодії людини зі світом і з іншими людьми
Демокрит	- вчинки варто оцінювати не лише з точки зору оточуючих, але й з позицій власного морального відношення до них
Ксенофонт	- землеробство до певної міри спонукає людину бути хороброю, тому такий спосіб життя користується найбільшою пошаною і робить людей найкращими громадянами, люблячими батьківщину; - наведено характеристику ідеального громадянина
Платон	- відповідальність відображає внутрішні переконання людини, її моральні якості та уявлення щодо справедливості, а також є моральним обов'язком перед державою, формуванню якого сприяють етичне виховання та філософські роздуми; - відповідальність людини за свої вчинки і спосіб життя після смерті: душа людини, яка жила згідно із законами суспільства та Бога, є чистою і знаходить спокій після смерті; грішна душа не може знайти спокою, зазнає нестатків, злиднів і отримує спокій лише після спокутування своїх гріхів; - визнання можливості свідомого і добровільного вибору і, відповідно, відповідальності за вчинки; - справедливість є проявом соціальної відповідальності, суцільної доброчесності та властивістю людини, особливо якщо мова йде про людину, наділену владою. Тому стриманість і справедливість є невід'ємними ознаками управлінця та першочерговими правовими цінностями, що дозволяють забезпечити рівновагу та гармонію мужності, поміркованості та мудрості
Аристотель	- започаткував ідею відповідальності людини за розвиток власного внутрішнього світу та формування моральних цінностей, а не лише за дотримання норм і правил суспільного життя; - етика і політика – науки про діяльність, пов'язану з вільним вибором відповідальної за свої вчинки людини; - відповідальними за моральний розвиток є і державні службовці (стриманий і справедливий керівник здатен ефективно управляти державою), і пересічні громадяни (сформований внутрішній моральний стержень сприятиме суспільному розвитку й участі у вирішенні громадських проблем). - відповідальність можлива за умови свободи волі і свободи вибору, однак настає і за вчинки, здійснені через незнання.

Джерело: розроблено автором за даними [2, с. 39; 3, с. 123; 4, с. 52; 5, с. 240; 6, с. 94–95]

начно до трактування відповідальності. Проте відбулось започаткування дослідження саме соціальної відповідальності. Так, у працях класиків політичної економії виявляються передумови концепції соціальної відповідальності бізнесу та наводиться значущість етичного чинника в економіці. Однак принцип соціальної справедливості залишився на рівні припущень.

Уважається, що найбільш наближене до сучасного розуміння значення соціальної відповідальності вперше обґрунтовано французькими матеріалістами. Так, К. Гельвецій, П. Гольбах, Д. Дідро, М. Кондорсе, Ж. Ламетри наголошували на необхідності забезпечення відповідальності суспільства перед громадянами [13, с. 135]. У подальшому, протягом ХІХ і на початку ХХ ст., розуміння важливості збереження балансу інтересів різних груп у суспільстві простежується у працях відомих вчених.

Теоретичний базис концепції соціальної відповідальності було остаточно сформовано у першій половині та у середині ХХ ст. унаслідок загострення суперечностей різних соціальних груп та зростаючої нестабільності, що актуалізувало сферу дотримання суспільного інтересу. Концепція отримала наукове підґрунтя та методологічний апарат (табл. 4). Однак розуміння соціальної відповідальності все ще характеризувалось плюралістичним підходом.

Концепція соціальної відповідальності значно поглибилась протягом 70–80-х років ХХ ст. (табл. 5). Цьому посприяла макроекономічна нестабільність, підвищення рівня безробіття, політична нестабільність, екологічні катастрофи, інформаційна експансія тощо.

Сучасне тлумачення та розуміння сутності соціальної відповідальності підлягає постійному дискусійному осмисленню та іннова-

Таблиця 2

## Релігійне обґрунтування відповідальності

Автор	Розуміння відповідальності
П'єр Абеляр	- обґрунтував, що людина мусить бути відповідальною перед Богом за власні внутрішні наміри, спонукання до діяльності, чистоту помислів, а не лише перед суспільством
Тома Аквінський	- наголошував на відповідальності перед Богом, однак не за власний внутрішній намір, а за його зовнішній прояв – вчинок; - пов'язав проблему відповідальності з проблемою свободи. Тому людина розглядається як вільний господар дій, за які вона має бути відповідальною. А умовою відповідальної діяльності людини є «воля, свобода індивіда»
Аврелій Августин	- довів важливість принципів усепощення та милосердя задля можливості винести тягар відповідальності за гріх першої людини, після спокутування якого забезпечується блаженне життя в іншому світі; - відповідальність пов'язується з проблемою гріха, який виникав унаслідок добровільного і свідомого порушення заповідей

Джерело: розроблено автором за даними [8, с. 310; 9, с. 497]

Таблиця 3

## Обґрунтування соціальної відповідальності в період Нового часу

Автор	Розуміння відповідальності
Френсіс Бекон	- започаткування розуміння соціальної відповідальності перед суспільством, розробка ідеї розмежування моральної (відносної) відповідальності перед близькими людьми і соціальної перед соціумом загалом; - людина повинна нести відповідальність передусім за своє сьогоденне буття, а Бог – за майбутнє
Томас Гоббс	- сформував поняття абстрактної відповідальності громадян за дії країни, оскільки вони поєднані «загальносуспільним договором»
Джон Локк	- обґрунтування індивідуальної відповідальності за свою власність і відповідальності перед законом
Клод Адріан Гельвецій	- доведення взаємозв'язку відповідальності та справедливості
Адам Сміт	- підкреслював, що вільний ринок не завжди працює ідеально, тому учасники повинні діяти чесно і справедливо по відношенню один до одного; - «невидима рука» бере на себе відповідальність за реалізацію приватних егоцентричних інтересів з максимальною користю для суспільства в цілому; - сформулював проблему узгодження приватного і суспільного інтересів
Давид Рікардо	- установлення критерію для справедливого розподілу прибутку, яким є соціальна справедливість, що виникає з «права використання робітничим класом чистого доходу країни»
Іммануїл Кант	- дослідження відповідальності з позицій «чистого розуму»; - довів, що людська совість є суб'єктивним чинником відповідальності, а об'єктивним є категоричний імператив, тобто система суспільних цінностей як об'єктивний абсолютний моральний закон. Відповідно до даного закону, людина повинна брати на себе ризик самостійного рішення і відповідальність за наслідки свого вчинку
Анрі Бергсон	- обґрунтував необхідність ведення відповідальної діяльності перед суспільством усіма суб'єктами

Джерело: розроблено автором за даними [10; 11, с. 321; 12, с. 331]

ційному коригуванню. Однак відбулось розуміння можливості вирішення найгостріших проблем суспільних відносин за умови посилення соціальної відповідальності. Відповідно, її суспільне значення стає все більш очевидним і актуальним. При цьому норма-

тивне бачення даної концепції змінюється на практично-прагматичне.

**Висновки.** У цілому дослідження сутності соціальної відповідальності в історико-філософській ретроспективі дозволяє стверджувати, що проблема соціальної відповідальності

Таблиця 4

**Витоки концепції соціальної відповідальності**

Автор	Розуміння відповідальності
Леон Дюгі	- теорія «соціальної солідарності», що доводить необхідність свідомого і добровільного вирівнювання соціального стану людей шляхом загальної згоди
Адольф О. Берлі, Гардинер Мінз	- умовою виживання корпорацій має бути не лише збагачення, а також урахування інтересів соціальних груп
Альфред Мюллер-Армак	- ідея врівноваження інтересів; - державний і громадський контроль дотримання соціальної справедливості в умовах конкурентної боротьби
Френк Найт	- дотримання загальнолюдських цінностей при культурно-історичному розвитку суспільства
Людвіг Ерхард	- обґрунтування важливості політичної волі для реалізації концепції соціальної відповідальності бізнесу (відповідальна держава – відповідальний бізнес)
Теодор Левітт	- обґрунтування загроз соціальної відповідальності
Говард Боуен	- дотримання інтересів суспільства
Ганс Йонас	- важливість відповідальності державних установ, органів, посадових осіб за результати державно-управлінського регулювання економічних, технологічних, екологічних процесів; - ідея глобальної соціальної відповідальності; - сформульовано сучасний категоричний імператив, що є доповненням до категоричного імперативу Канта: «чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на Землі»

Джерело: розроблено автором за даними [1, с. 480; 14, с. 77; 15; 16; 17, с. 48]

Таблиця 5

**Поглиблення концепції соціальної відповідальності**

Автор	Розуміння відповідальності
Джон Ролз	- сприйняття справедливості через чесність; - унаслідок соціальної кооперації формуються спільні принципи існування та базові права, а також соціальні обов'язки, здатні попередити виникненню суспільної чи персональної шкоди
Пол Хейне	- основна мета бізнесу полягає у забезпеченні ефективності діяльності, яка має стати «службою гуманістичних прагнень, а не їх суперником»
Артур Піх	- розглядає відповідальність бізнесу виключно як становлення, зміцнення і розвиток власне бізнесу: «зростати і розвиватися не тільки як окремі індивіди, а і як елементи суспільства»
Сергій Рубінштейн	- відповідальність виникає внаслідок істинного та принципового ставлення до життя за скоєні вчинки і втрачені можливості
Кіт Девіс	- постійне процвітання неможливе, якщо бізнес не буде спрямований на розвиток суспільства; - обґрунтування аргументів за і проти соціальної відповідальності
Арчі Керролл	- корпоративна соціальна відповідальність формується з «очікувань, які вимагаються суспільством щодо бізнесу»; - виокремлення рівнів відповідальності бізнесу: економічна та правова відповідальність (обов'язкові), етична відповідальність (очікувана суспільством), дискреційна (філантропічна) відповідальність (бажана)
Еріх Фромм	- відповідальності за існування; - зв'язок відповідальності з турботою, повагою, любов'ю, свободою. Тому відповідальність є позитивною категорією свободи, а обов'язок – категорією несвободи
Мілтон Фрідман	- обґрунтування позитивного впливу на обсяг прибутків унаслідок виконання соціальних обов'язків бізнесом
Дитрих Бюлер	- забезпечив реалізацію практичних проектів щодо впровадження етики відповідальності в різних сферах розвитку суспільства
Маєр-Абіх Клаус Міхаель	- філософія відповідальності за збереження людства та природи
Карл-Отто Апель	- ідея про спів відповідальність в умовах деградаційних тенденцій людства

Джерело: розроблено автором за даними [18, с. 410; 19, с. 96; 20, с. 96; 21, с. 281; 22; 23, с. 23; 24, с. 376; 25; 26, с. 500; 27, с. 70]

все більше актуалізується при наближенні до нашого часу, вона присутня у будь-якій сфері життєдіяльності людини і тим самим набуває важливого, навіть визначального значення. При цьому різноманітне трактування поняття «соціальна відповідальність» породжується відмінностями у розвитку історичних, культурологічних, політичних та соціальних відмінностей різних країн світу, значними географічними розбіжностями у сферах прояву, об'єктах, суб'єктах та заходах. Також в умовах відсутності співвідповідальності у діяльності громадян, компаній та країн простежуються відчуженість, егоцентризм, орієнтація на власну вигоду, що і є причиною сучасних криз. Саме для формування співвідповідальності, за якої людство усвідомить себе єдиним суб'єктом діяльності, першочерговим є розвиток та поширення концепції соціальної відповідальності. Адже соціальна відповідальність здатна надати переваги для усіх суб'єктів суспільних відносин: для бізнес-середовища (реалізація соціальних ініціатив приносить економічних ефект у першу чергу у вигляді підвищення вартості та впізнаваності бренду), для країни (ефективна, прозора та відповідальна робота державних інституцій дозволить підвищити рівень довіри до влади, встановити соціально-економічну та політичну стабільність), для окремих громадян (підвищення рівня соціальної захищеності та особистісний розвиток). Тому концепція соціальної відповідальності має бути невід'ємною складовою самосвідомості суспільства.

#### БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации / Г. Йонас. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 480 с.
2. Аристотель. – Сочинения: в 4-х т. / Аристотель. – М.: Мысль, 1984. – Т. 4. – С. 105.
3. Конфуцианское «Четверокнижие» («Сы Шу») / Пер. с кит. и коммент. А.И. Кобзева и др. – М.: Вост. лит., 2004. – 431 с.
4. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / Общ. ред. М.А. Дынника. – М.: Госполитиздат, 1955. – 239 с.
5. Платон. Держава / Платон: – К.: Основа, 2005. – 355 с.
6. Watson J. S. Xenophon's Minor Works. – London: Henry G. Bohn, 1857. – 384 p.
7. Андрущенко В.П. Сучасна соціальна філософія / В.П. Андрущенко, М.І. Михальченко. – К.: Генеза, 1996. – 367 с.
8. Абельяр П. Этика, или Познай самого себя: Теологические трактаты / П. Абельяр. – М.: Прогресс, 1995. – 310 с.
9. Баумейстер А. Европейский словарь философии: лексикон неперекладностей / А. Баумейстер – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – 497 с.
10. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант; пер. с нем. Н.О. Лосского. – М.: Мысль, 1994. – 591 с.
11. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогообложения / Д. Рикардо // Сочинения. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т. 1.
12. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Соцэкгиз, 1962. – С. 331.
13. Гольбах П. Священная зараза, или Естественная история суеверия / П. Гольбах // Политология: [хрестоматия]; сост. проф. М. Василик. – М.: Гардарики, 2000. – 369 с.
14. Козловски П. Социальное рыночное хозяйство: Социальное уравнивание капитализма и всеобщность экономического порядка. О концепции Альфреда Мюллера-Армака / П. Козловски. – СПб., 1999. – С. 77.
15. Найт Ф.Х. Этика конкуренции / Ф.Х. Найт. – М.: ЭКОМ Паблишерз, 2009. – 608 с.
16. Эрхард Л. Благополучие для всех / Л. Эрхард; пер. с нем. – М.: Дело, 2001. – 352 с.
17. Levitt T. The Dangers of Social Responsibility // Harvard Business Review. – 1958. – Vol. 36. – № 5. – P. 41–50.
18. Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу / К.-О. Апель // Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1998. – С. 395–412.
19. Бьолер Д. Идея та обов'язковість відповідальності за майбутнє / Д. Бьолер // Філософська думка. – 2007. – № 3. – С. 81–99.
20. Майер-Абіх К.М. Повстання на захист природи. Від довілля до спільноті / К.М. Майер-Абіх; пер. з нім., післямова, примітки А. Єрмоленка – К.: Лібра, 2004. – 196 с.
21. Рих А. Хозяйственная этика / А. Рих. – М.: Посев, 1996. – 810 с.
22. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз. – Новосибирск: Новосиб. ун-т, 1995. – 535 с.
23. Рубінштейн С.Л. Про мислення і шляхи його дослідження / С.Л. Рубінштейн. – М.: Мысль, 1958. – 263 с.
24. Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2009. – 560 с.
25. Хейне П. Экономический образ мышления / П. Хейне; пер. с англ. 5-го изд. – М.: Новости, 1991. – 704 с.
26. Carroll A. A. Three-Dimensional Conceptual Model of Corporate Performance / A. A. Carroll // Academy of Management Review. – 1979. – Vol. 4. – № 4. – P. 497–505.
27. Davis K. Can Business Afford to Ignore Social Responsibilities? // California Management Review. – 1960. – Vol. 2. – № 3. – P. 70–76.